

تحلیل زبان شناختی گویش یزدی

(نقد آلفه‌وریش‌شناسی، فرایند‌های واجی، ساخت واژو‌ها و ویژگی‌های دستوری)

نویسنده

دکتر فخرالسادات حسینی بامامانه

استادیار زبان و ادبیات فارسی

دانشگاه فنی و حرفه‌ای

سرشناسه	: خامسی هامانه، فخرالسادات، ۱۳۴۷ -
عنوان و نام پدیدآور	: تحلیل زبان‌شناختی گویش یزدی (فقه‌اللغه و ریشه‌شناسی، فرایندهای واجی، ساخت واژه‌ها، ویژگی‌های دستوری) / نویسنده فخرالسادات خامسی هامانه.
مشخصات نشر	: یزد: هومان، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری	: ۴۰۰ ص.
شاب	: ۹۷۸-۶۰۰-۹۲۵۸۰-۳-۱
وضع فهرست‌نویسی	: فیبا
موضوع	: یزدی
موضوع	: فارسی -- گویش‌ها
رده بندی بکر	: ۳۰۲۴ PIR ۱۳۹۲ خ ۴۳ ی /
رده بندی دیویی	: ۴۱۵۹
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۲۴ ۳۸

انتشارات هومان

بیل زبان‌شناختی گویش یزدی

شماره ثبت: ۹۷۸-۶۰۰-۹۲۵۸۰-۳-۱

نویسنده: دکتر فخرالسادات خامسی هامانه

ویرایش علمی: دکتر سید محمد امام‌بخش

طراح جلد: سیدمهدی توکلی

چاپ اول - بهار ۱۳۹۳

شمارگان: ۱۰۰۰

قیمت: ۲۲۵۰۰ تومان

حروفچینی، صفحه‌آرایی: انتشارات هومان

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: زیتون

انتشارات هومان: یزد - میدان مارکار - مجتمع تجاری آزادی - طبقه اول

صندوق پستی ۵۵۹-۸۹۱۶۵

تلفن: ۶۲۸۰۵۲۱، تلفکس: ۶۲۹۰۴۷۵

Web: www.hoomanpress.com

www.hoomannashr.ir

Email: info@hoomanpress.com

فهرست مطالب

صفحه	
	عنوان
	دبیاجه
	مقدمه نویسنده
	مقدمه
۱	
۷	فصل اول
	فقه اللغة و ریشه شناسی واژگانی
۱۲	۱- تأثیر فرهنگ بهدینان بر واژگان
۱۶	۲- حفظ صورت واژگان فارسی باستان و میانه در گویش یزدی
۱۷	۱-۲- واژگان
۳۸	۲-۲- واکها
۳۸	۱-۲-۲- مصوت
۴۳	۲-۲-۲- صامت
۴۴	۲-۳- ویژگی های دستوری مشترک با زبان های باستانی
۴۶	۳- کهن واژه هایی بازمانده از فارسی دری قدیم
۱۰۹	فصل دوم
	بررسی آواشناختی و واج شناختی
۱۰۹	آواشناسی و واج شناسی
۱۱۱	۱- واج های هم خوانی (صامت)
۱۱۶	۲- جدول همخوان ها

۱۱۶	۳- واج‌های واکه‌ای
۱۱۸	۴- جدول واکه‌ها
۱۱۸	۵- واج‌های مرکب
۱۱۹	۶- خوشه‌های همخوانی
۱۲۳	فصل سوم
۱۲۳	۱- ایندهای واجی
۱۲۳	۱- همگونی
۱۲۴	۲- ...
۱۲۴	۳- تفاوت‌های آوایی گویش یزدی با فارسی معیار
۱۲۴	۱-۳- ...
۱۳۰	۲-۳- واکه
۱۳۶	۴- حذف
۱۳۶	۱-۴- حذف همخوان پُرانی
۱۳۸	۲-۴- حذف در همخوان میانی
۱۳۹	۳-۴- حذف واکه
۱۳۹	۴-۴- حذف بیش از یک واج
۱۴۰	۵- افزایش
۱۴۰	۱-۵- افزایش همخوان
۱۴۰	۲-۵- افزایش واکه
۱۴۱	۳-۵- افزایش واکه و همخوان
۱۴۱	۶- قلب
۱۴۳	فصل چهارم
۱۴۳	فراوندهای واژه‌سازی در گویش یزدی
۱۴۳	۱- ابداع
۱۴۴	۱-۱- نام‌آوا
۱۴۵	۲- ترکیب

۱۵۰	۳- اشتقاق
۱۵۱	۳-۱- پیشوندها
۱۵۳	۳-۲- میانوندها
۱۵۴	۳-۳- پسوندها
۱۶۵	۴- اختصار
۱۶۶	- پس سازی
۱۶۷	۶- تبدیل و دگرگونی
۱۶۹	- واژه گیری
۱۷۲	۷- واژه های عربی
۱۷۷	۸- فرایندهای واژه سازی
۱۷۸	۸-۱- اتباع
۱۸۱	فصل پنجم
	ویژگی های دستوری
۱۸۲	۱- فعل
۱۸۴	۱-۱- ستاک
۱۸۶	۱-۲- وندهای تصریفی
۱۹۲	۱-۳- ساختمان افعال
۱۹۷	۱-۴- فعل از نظر وجه و زمان
۲۱۱	۲- اسم
۲۱۱	۲-۱- شمار
۲۱۱	۲-۲- معرفه و نکره
۲۱۵	۲-۳- ساختمان اسم
۲۱۶	۳- صفت
۲۱۶	۳-۱- ساختمان صفات
۲۱۶	۳-۲- صفت های بیانی

۲۱۷	۳-۳- صفات پیشین
۲۱۷	۳-۴- صفت برتر و صفت عالی
۲۱۸	۴- ضمیر
۲۱۸	۴-۱- ضمائر شخصی
۲۲۰	۴-۲- ضمائر پرشی
۲۲۱	۴-۳- ضمائر اشاره
۲۲۱	۴-۴- ضمائر مبهم
۲۲۲	۵- ضمیر متقابل
۲۲۲	۵- ضمائر مشترک
۲۲۳	۵- اعداد
۲۲۳	۵-۱- اعداد اصلی
۲۲۴	۵-۲- اعداد ترتیبی
۲۲۴	۵-۳- اعداد کسری
۲۲۵	۶- قید
۲۲۹	۷- حرف
۲۲۹	۷-۱- حروف اضافه
۲۳۱	۷-۲- حروف ربط
۲۳۲	۷-۳- حرف نشانه مفعول
۲۳۲	۷-۴- نقش‌نمای اضافه (نشانه اضافه)
۲۳۸	فهرست منابع و مآخذ
۲۴۷	پیوست
	فرهنگ لغات و ترکیبات یزدی

نشانه‌ها			
واک‌ها		همخوان‌ها	
علائم آوایی	مصوت‌های (ساده و مرکب)	علائم آوایی	حروف فارسی
a	ا	p	پ
e	ی	b	ب
o	و	t	ت، ط
ā	آ	d	د
i	ی	k	ک
u	و	g	گی
		q	ق
ey	ای	ɣ	غ
ay	آی		همزه، ع
ow	او	f	ف
دیگر نشانه‌ها			و
		ʃ	ش
یا	[]	s	س، ص، ث
کشش	:	ʒ	ژ
مانند، نتیجه	←	z	ز، ذ، ض، ظ
		x	خ
		h	ه، ح
		č	چ
		j	ج
		m	م
		n	ن
		l	ل
		r	ر
		y	ی

توضیح

- ۱- در گویش یزدی «æ» واجگونه «a» محسوب می‌شود و بین «a-» و «e-» تلفظ می‌گردد.
- ۲- در مواردی که تلفظ همخوان n در پایان یا بین کلمات، کامل ادا نمی‌شود، در متن کتاب با واجگونه ŋ نشان داده شده است.

به نام خدا

ضمن تبریک به سرکار خانم فخرالستادات خامسی که در تدوین این کتاب با ارزش زحمت زیادی متقبل شده‌اند و با استعانت عالمانه آن را به رشته تحریر درآورده‌اند، به نظر می‌رسد که جای خالی چنین تحقیقی در زبان و ادبیات فارسی به وسیله ایشان پر شده است و این کوشش محققانه ایشان برای زبان و ادبیات فارسی و برای زبان‌شناسان محترم مغتنم است و امید است که با استقبال دانش‌پژوهان مواجه شود. به امید پروردگار بزرگ و عطف و دریغ عالمان زبان و ادبیات فارسی این چند کلمه را پایان می‌دهم.

دکتر محمد جواد شریعت

استاد دانشگاه اصفهان

www.ketab.ir

دیباچه

به نام یزدان پاک

دکتر سید محمود الهام بخش
عضو هیأت علمی دانشگاه یزد

زبان و گفتار از نعمت‌های موهبت‌ها بزرگ خداوندی است که در قرآن کریم و اقوال رسول اکرم(ص) و لسان شاعران که کلید گنج‌های خرد و حقیقت به شمار می‌آید از آن یاد شده و بیشتر اعمال عبادی از واجب و مستحب نیز به پایمردی رسل و فاضلین لفظ عملی می‌شود. در این میان شکرگفتن به درگاه خداوند و حتی نفس ایمان در گرو بر زبان آید. جای تأسف است که پیچیدگی ذهن بشر و درهم تنیدن ابزارها و فن‌آوری‌ها به گرد جامعه و فرهنگ این کاربردهای سنتی زبان را به کژتابی‌های صنعتی بدل کرده و جایگاه والای این تعلیم ربانی را به حاشیه کشانده است.

فاجعه زمانی ظهور می‌کند که شاهد باشیم عامهٔ مردمان و حتی عوالم روشنفکران از اصابت هر گونه آسیبی به زبان و گویش‌های آن رنجیده و متأثر نمی‌شوند و برای نجات‌بخشی از بلوکه‌ها و جنبه‌های زبان ملی و گویش‌های محلی، از سر احساس مسئولیت تدبیری نمی‌اندیشند.

همان‌طور که در فضای سیاسی کشور دین‌رسمی و زبان ملی اجزای حذف‌ناشدنی شناخته‌شده ملت محسوب می‌شوند، گویش‌ها و گونه‌های فرعی زبان نیز به سهم خود در تعالی منزلت و کرامت کشور اثرگذار می‌توانند باشند.

دغدغهٔ دوستداران حفظ زبان، زمانی با درد درمی‌آمیزد که می‌بینند ابزارها و امکانات چندجانبه‌ای در فضای فن‌آوری کنونی پدید آمده که با اندک همتی، می‌توان آن‌ها را به کار گرفت و بقیة‌السیف واژه‌ها و لهجه‌ها و گونه‌های زبانی را از تهدید تضعیف رهانید.

در سال‌های اخیر با توسعهٔ کمی دانشگاه‌ها و اهتمام اجرایی به عرصه‌های گوناگون پژوهش فرصتی

فراهم آمده است تا استادان و دانشجویان زبان و ادبیات فارسی و پاره‌ای رشته‌های هم‌سو - نظیر زبان‌شناسی و ایران‌شناسی - به گونه‌ای هدفمند یا از مساعدت بخت و شرایط، به موضوع‌هایی در محدوده شناخت و معرفی گویش‌های بومی و محلی روی آورند. البته دست‌آوردهای این حوزه در مقایسه با دیگر گرایش‌ها و جهت‌گیری‌ها بسیار اندک و تا حدی نومیدکننده است. موجب شرمساری خواهد بود اگر پرده از پژوهش‌های خارج از کشور به ویژه زبان‌شناسی سرزمین‌هایی نظیر شوروی سابق برداشته و سهم آن در شناسایی گویش‌های ایران زمین برملا شود.

از جمله شیرین‌ترین گویش‌های سرزمین ما که به ویژه برای دیگران، گوش‌نواز و دلنشین جلوه می‌کند گویش یزدی است که در دیار کهن یزد و با اندک تفاوت‌هایی در سایر شهرهای این استان رواج دارد. این گویش علاوه بر نظام تکبیری خاص خود و ویژگی‌هایی در ادای برخی از صامت‌ها و مصوت‌ها، گنجینه‌ی پرباری از واژه‌ها، ترکیبات واژگانی و تادر فارسی و بعضاً وارد شده به این زبان است که از دستبرد تصرفات مخرب مشهود در سایر واحدهای مصون مانده است. واژه‌هایی که از یک سو، بیم فراموش‌شدگی آن‌ها در شرایط کنونی می‌رود و از سوی دیگر، عطش معادل‌سازی و واژه‌پردازی موجود در گستره زبان فارسی به خوبی می‌تواند از مجرای طبیعی کبریا، گونه‌کلمات پاسخ داده شود. رویکردی که با کمال تأسف دستخوش غفلت اصحاب فرهنگستان و سره‌گرایان و حتی فرهنگ‌نویسان قدیم و جدید بوده است.

در میان پژوهش‌هایی که اینجانب توفیق ملاحظه و بهره‌مند شدن‌ها را یافته‌ام، کتاب سودمند و منظم و عمیق و دقیق خانم دکتر فخرالسادات خامسی‌هامانه است که چنانچه مطالب و یافته‌های آن از پشتوانه چندین سال تامل و جستجو و دل‌مشغولی سود جسته باشد. این کتاب تالیفی است که با عنوان «تحلیل زبان‌شناختی گویش یزدی» در دسترس دوستداران زبان فاخر فارسی و گویش‌ماندگار یزدی قرار گرفته پس از کسب مهارت کامل در عناصر دستوری و اسلوب‌های پژوهش زبان‌شناسانه، یافته‌های چندین ساله خود را مطابق هنجار پژوهش‌های زبانی تنظیم و تدوین کرده و برای تکمیل مباحث، علاوه بر جستجو در متون و فرهنگ‌ها و مراجعه به صاحب‌نظران و متخصصان به پژوهش میدانی نیز مبادرت ورزیده و با دقت و وسواسی که در بحث‌های حضوری با ایشان مشاهده کرده‌ام نظر علمی و برداشت تخصصی خود را هم در بخش‌های تحلیلی و هم در فرهنگ لغات و ترکیبات یزدی موجود در متن کتاب

در اختیار خوانندگان قرار داده است. طبیعی است که در این گونه پژوهش‌ها، مواردی از اعتماد به منابع موجود به اثر علمی راه می‌یابد که در بررسی آن‌ها، میدان برای نقد و اصلاح باز خواهد بود. در اظهارنظرهای ابتکاری و تحلیلی نگارنده نیز—که خوشبختانه موارد آن بسیار و از امتیازات این اثر است—باب بحث و بررسی می‌تواند باز باشد؛ هرچند غالب یافته‌های این محقق حاصل استقصای تمام و به غایت رساندن حد جستجو هستند.

امید است که این اثر برانگیزنده اهتمام و جذیت همگان به‌ویژه یزدی‌تباران و ادیبان این سامان برای حفظ و حرست این گویش دوست‌داشتنی از دستبرد زمان و فاجعه انقطاع ارتباط نسل‌ها باشد و بحث‌هایی عالمانه در تکمیل و اصلاح مطالب آن برانگیزد.

از آنجا که نقطه اوج آشنایی با گویش سنین کودکی و اوایل نوجوانی مربوط می‌شود شایسته است که خانواده‌های یزدی و کارگزاران آموزش ابتدایی بیشترین بهره را از بخش‌های مختلف این اثر متنوع بگیرند و فرزندان این سامان را با گویش مادرانه خود، هر چه بیشتر انس دهند. رسالت داستان‌نویسان هم کم نیست و اگر بتواند آثار داستانی و گفتگوهای شخصیت‌ها را به این گویش درآورد، خدمت بزرگی خواهد بود.

بی‌تردید هر گویشی روحیه و اصالت و رفتار گویشوران خود را در به ناخودآگاه کاربرانش انتقال می‌دهد و آموختن و تعلیم دادن این کتاب در اسیل ماندن نسل‌های گویش یزدی‌ها مؤثر تواند بود—حتی اگر به ظاهر در این شهر مقیم نباشند. اینجانب حتی احساس می‌کنم که بعضی خانواده‌های فرهیخته غیریزدی نیز به این کتاب دسترسی بیابند به وسوسه خواهند افتاد که به زبان تنوع و در سطح محدود، به کودکان خود گویش یزدی بیاموزند.

توفیق بیشتر نویسنده در تکمیل این اثر و آثار مشابه را از خداوند منان خواستارم.

www.ketab.ir

مقدمه نویسنده

به نام روستای پیشینش که روشن چشم ازو گشت آفرینش سخن از یزد است، اولین شب شش بهان، دومین شهر تاریخی دنیا، شهر بادگیرها، نگین کویر، سرزمینی دیرینه سال با پیشینه‌ای با وسعت بی‌پایان، با مردمانی که همواره آن‌ها را مؤمن، پاک‌اندیش، ساده‌زیست، مهمان‌نواز، مردم‌دار، سخت‌کوش، با اراده و شیرین‌زبان و خوش‌لهجه خوانده‌اند. بادگیرهای این دیار قرن‌هاست که با نجوای شیرین خویش‌یزدی خو گرفته و بارها تجلی دیرینگی قوم آریایی را در لب به سخن گوشودن کودکان نوپای این سرزمین تماشا نهسته‌اند. واژه‌ها و کنایه‌ها و مثل‌های قدیمی و زیبا و خوش‌آهنگ و بی‌پایان سال است که به شیرینی طعم باقلوا و قطاب این دیار بر کام جان‌ها خوش نهسته و در کنار خفاش خانه‌های کاهگلی و محلات سنتی آن، همواره روایتگر قدمت و دیرینگی این سرزمین تاریخی و تمدن‌پندارانه آن بوده‌اند. اما اندکی درنگ بسنده است تا دریابیم این گنج بی‌رنج و این سرمایه بزرگ که از بوم و خاک تاریخی گذشته و چون میراثی گران‌سنگ به ما سپرده شده است، اینک در هجوم تأثیر رسانه‌های ارتباطی و مبادلات علمی، ارتباطات تجاری و بهره‌وری از ابزارهای نو و ... به مرگی تدریجی تهدید می‌شود و گهرواژه‌های ریشه‌دار و دیرینه آن اندک‌اندک از گنجینه لغات و اصطلاحات کودکان و نوجوانان و جوانان شهر و دیارمان رخت برمی‌بندد و بر ما وامداران این فرهنگ گسترده واژگانی و میراث‌ستاران این گنج شایگان است که هر یک به قدر وسع خویش به «دمی یا درمی یا قدمی یا قلمی» در نگهداشت و پاسداشت آن

بکوشیم. تلاش نگارنده در این کتاب در بررسی بافت آوایی و واژگانی گویش یزدی و تحلیل ریشه‌شناسانه تعدادی از کهن‌واژگان زیبا و اصیل و دست نخورده آن، از رهگذر دستیابی به این مقصود انجام گرفته است.

نگارنده نه خود را صاحب‌نظر در امر گویش‌شناسی می‌داند و نه مدعی کاری تازه است بلکه به عنوان یک یزدی شیشه زبان و گویش‌محلی خود، کوشیده است تا گامی کوچک در مسیر تبیین شکوهمندی یکی از زیباترین و دل‌انگیزترین گویش‌های ایرانی که گنج‌واژه‌ای ارزشمند از لغات گوش‌نواز و زیبای فارسی است، بردارد. بزرگ‌ترین مانع در پیمودن این راه و تحقق کامل این خواسته را کم‌مایگی علمی خود می‌داند. گفتنی است تاکنون چند فرهنگ‌واژه از گویش یزدی تهیه و چاپ شده است که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به «فره‌نامه یزدی» تألیف ایرج افشار و «واژه‌ها و گویش‌های یزدی» از محمدحاتمی‌زاده و «گویش بهدینان» به قلم کتابت‌مزدی اشاره کرد. نگارنده این سطور ضمن ستایش تلاش‌های علمی این پژوهشگران بزرگ و ادای احترام به محنت‌ها و تحقیقات سخت‌کوشانه آن‌ها و ارج نهادن به پیش‌آهنگی و آغازگری استاد بلندپایه زنده‌یاد ایرج افشار در ارائه فرهنگ لغات یزدی، شاخص‌ترین تفاوت کتاب حاضر با منابع مورد اشاره را گرایش نوگرانه آن در استفاده از ارزش زبان‌شناختی و اهمیت واژگانی گویش یزدی در سایه تحلیل کاربرد زبانی و ساختار آوایی و استوری و بازجست ریشه و پیشینه معنایی لغات و نیز واکاوی سازوکارهای واژه‌سازی و واژه‌پردازی این گویش می‌داند. برآیند چنین پژوهشی، پی‌بردن به زیبایی، رسایی، استواری، کارآمدی، توانمندی و پرمایگی این گویش، زیبا و شکرین و باور به اصالت و قدمت آن به عنوان یکی از نزدیک‌ترین گویش‌ها به زبان بنیادین پارسی می‌تواند بود.

اما یادآوری چند نکته درباره اثر حاضر ضروری می‌نماید:

- ۱- شروع این پژوهش با نگارش دو مقاله به نام‌های «فقه‌اللغة و ریشه‌شناسی واژگان یزدی» و «تحلیل زبان‌شناختی گویش یزدی» در کنفرانس بین‌المللی گویش‌های کویری ایران بود که در آذرماه سال ۱۳۸۹ به همت فرهنگستان زبان و ادب فارسی در دانشگاه سمنان برگزار گردید. هر دو مقاله پس از تایید داوران و زبان‌شناسان نامدار داخلی و خارجی مورد پذیرش قرار گرفت و به ترتیب به شکل سخنرانی و پوستر در کنفرانس مورد اشاره ارائه شد. علاقه نگارنده به مباحث مورد پژوهش در این مقالات، سبب گسترش مطالب و تهیه و چاپ آن به شکل کتاب حاضر گشت.

۲- همان‌گونه که پیش از این گفته شد، مهم‌ترین انگیزه نویسنده در تدوین کتاب، بازنمود پیشینهٔ پربار گویش یزدی و جان‌مایهٔ تاریخی و توانش‌زبانی و انباشتگی معنایی آن در قالب ارائهٔ شواهد و نمونه‌هایی چند از هر مقوله بوده است. بنابراین در طرح موضوع‌ها به هیچ‌روی پرداختن کامل و همه‌جانبه به مباحث زبان‌شناسی مورد توجه قرار نگرفته که این امر نه در توان علمی نگارنده و نه از اهداف نگارش کتاب است.

۳- مطالب این کتاب گزاف خواهد بود اگر ادعا شود از همهٔ کتب معتبر علمی مرتبط و نیز فرهنگ و کتب لغت و متون کهن، جهت بررسی ویژگی‌های واژگانی گویش یزدی استفاده شده و امید است صاحب‌نظران و پژوهشگران، در این زمینه نگارنده هم‌سخن گردند که این امر تقریباً غیرممکن و تا حدی غیرضروری است. با این حال نگارنده تمایل دارد و تلاش خود را مصروف یافتن منابع و مأخذی نموده است که بر اساس آن بتوان نظری متقن و استوار در ارائهٔ مطالب داد.

استفاده از این منابع با حسن نیت و احترام و کتابداران ساعی و خوش‌رو و خوش‌برخورد کتابخانهٔ وزیری یزد میسر گشت. از زحمات و همکاری این بزرگواران قدردانی می‌گردد.

۴- باورمندی به شکیبایی اندیشهٔ خوانندگان کتاب و خوش‌بینی به همراهی و هم‌سویی آن‌ها، پشتوانهٔ نگارنده جهت ورود به مباحث محل اختلاف و بحث‌برانگیزی چون واژه‌های گویشی و مباحث دستوری گشت و دشواری‌های این مسیر را آسان ساخت. بایسته است که بسیاری از دوستان عزیز و بزرگوaram، دبیران محترم ادبیات فارسی، خانم‌ها فاطمه فلاح، مریم پهلوان‌پور و بهوش فتاحی در بازخوانی و ویرایش بخش‌های دستوری و واژه‌های گویشی کتاب تقدیر و تشکر نمایم.

۵- بخشی تحت عنوان «فرهنگ‌لغات و ترکیبات یزدی» به پیوست کتاب ارائه گردیده است که یادآوری نکاتی چند دربارهٔ آن لازم می‌نماید:

در ابتدای امر، گردآوری واژه‌ها و ترکیبات یزدی و اختصاص بخشی جداگانه جهت ارائهٔ فهرست‌وار آن‌ها مدنظر نبود. یادداشت‌برداری و جمع‌آوری پاره‌ای از واژه‌ها و ترکیبات گویشی، اغلب با غنیمت شمردن حضور کهن سالان در مجالس و محافل گوناگون و در فرصت‌های مختلف و نیز مراجعهٔ موردی به دو کتاب «واژه‌نامهٔ یزدی» و «واژه‌ها و گویش‌های یزدی»، همزمان با پژوهش و تحقیق مطالب و صرفاً جهت بررسی و تحلیل زبان‌شناختی صورت گرفت. پس از اتمام کار، به توصیهٔ تعدادی از صاحب‌نظران و

با هدف آسان‌سازی استفاده خوانندگان ارجمند این اثر از واژه‌ها و ترکیبات گویش‌یزدی، انگیزه تدوین و ارائه فرهنگ‌نامه‌ای در پایان کتاب قوت گرفت. پس، با مطالعه دقیق دو فرهنگ مورد اشاره و تطبیق یادداشت‌های خود با آن‌ها و بهره‌مندی از نظرات تعدادی از گویشوران بزرگوار یزدی، ضمن گنجاندن موارد مشترک و متفاوت دو منبع مذکور، به افزایش برخی واژه‌ها و ترکیبات جدید — که در متن فرهنگ با ستار (*) مشخص شده است — و نیز کاهش و ویرایش مواردی چند اقدام گشت.

تعدادی از واژه‌های ناآشنا و نامأنوس (از دیدگاه نگارنده و گویشوران این مجموعه)، پارهای لغات و اصطلاحات شغلی که کاربرد برخی واژه‌های مشترک با گویش‌معیار و نیز اسامی متعدد از یک میوه یا گیاه یا شیرینی، از جمله لغات و ترکیبات مندرج در دو کتاب مورد اشاره است که با توجه به محتوا و حجم کتاب، در فرهنگ پیوست آمده است.

یادآوری می‌نماید تلفظ‌های خانگانهٔ زبان در داخل قلاب قرار گرفته و از تکرار آن در بخش‌های دیگر خودداری گشته است.

نیاز به گفتن نیست که این فرهنگ‌نامه را می‌توان مجموعه‌ای کامل از واژگان و ترکیبات یزدی دانست که این مهم — به ویژه در حوزه کنایات گویش — پژوهشی است پر دامنه و نیازمند جستاری جدا. در زمینه تهیه فرهنگ لغات، باید از همکاری مشارکت‌ارزنده گویشوران محترم خانم ربابه یآوری (۸۲ ساله) و آقایان عباس مجاور (۷۶ ساله)، محمدعلی بزرگواران (۵۵ ساله) و محمدرضا سالاری (۵۳ ساله) تقدیر و تشکر فراوان نمایم.

۶- نشانه‌های آوایی این کتاب بر اساس دستورالعمل «راهنمای گویش‌ها» (فرهنگستان زبان‌و ادبیات فارسی، تهران، ۱۳۸۹) انتخاب شده است.

۷- بدون تردید قلت مایه علمی و تنوع دامنه تحقیقات، سبب کمبودها و نارسایی‌های نگارش این کتاب گردیده است. نگارنده با مشورت و راهنمایی استاد بزرگوار دکتر کتایون مزدپور — همین‌جا از حسن توجه ایشان در خوانش کتاب و ارائه دیدگاه ارزنده‌شان سپاسگزاری می‌نماید — به ارائه تحقیقات و داده‌ها و یافته‌های خود در قالب کتاب حاضر پرداخت و استفاده کامل از نظر بزرگان و کارشناسان علم زبان‌شناسی و ویرایش و تصحیح موارد احتمالی را به چاپ‌های آتی کتاب موکول ساخت.

امید است خوانندگان این اثر به ویژه خداوندان علم و اندیشه‌مندان و دانش‌پژوهان راستین این فن با

نگرش تحلیل‌گرانه و ژرفکاوی خرده‌سنج و باریک‌بین خود و ارسال تحلیل‌ها، نظرات، انتقادات و پیشنهادهاى خود به پست اینترنتی نگارنده به آدرس F.khamesi47@gmail.com، در کاستن نواقص و معایب یاری نمایند و با دانش والا و قلم توانای خود بر ارائه پژوهش‌ها و تحقیقاتی پربارتر و پرمایه‌تر درباره گویش یزدی همت گمارند.

باشد که دانش‌پایی از این دست، افزون بر برآورد توان زبانی گویش‌یزدی و شناساندن ذخیره‌های واژگانی و بلاغی و سبک‌افزودن مایه‌های زبانی تازه برای ساماندهی و گسترش نظام واژگانی ایدری و کنونی زبان فارسی، حرکتی بالنده، به جلو، انگیزاننده و پویا در روند مطالعه این گویش از منظر پاره‌ای از شاخه‌های زبان‌شناسی چون «گونه‌شناسی»، «ساختارزه» و «ریشه‌شناسی» و حتی بررسی مقوله‌هایی چون «وام‌گیری» یا «تأثیرات» ایجاد نماید.

۸- نگارنده بزرگ‌ترین دست‌آورد خود، نگارش این کتاب را بیش از هر چیز لطف و عنایت پروردگار و مدد بی‌انتهای وی می‌داند. یکی از رهبانان، همانا افتخار بهره‌مندی از راهنمایی‌های دقیق و ارزنده استادان فرهیخته و فرزانه و نام‌بردار بود. استادان مشاوره‌های ارزنده و عالمانه استاد فاضل و فرزانه، آقای دکتر سید محمود الهام‌بخش و دقت‌نظر و نکته‌سنجی موشکافانه ایشان در بازخوانی و ویرایش علمی فنی مطالب کتاب بسی مایه مباهات و افتخار است. نگارنده خاضعانه و خالصانه در برابر بزرگواری و «باد بلندقدر و دانشور سر تعظیم فرود می‌آورد و از اینکه نگارنده را بی‌دریغ و خالصانه از سرچشمه فیاض علم و معرفت خویش بهره‌مند ساختند و با نکته‌یابی‌های دقیق و اشاره‌های سودمند، در کاستن لغزش‌ها کوشش و تأمل و تقدیر و سپاس خود را تقدیم می‌نماید.

مایه نازش و سرافرازی است که بزرگ‌مرد ادب فارسی استاد فقید زنده‌یاد دکتر علی‌وادی شریعت این شاگرد کمترین را سزاوار لطف و عنایت خود دانستند. گستاخی درج دست‌نوشته‌ی نامند ایشان در صفحات نخستین کتاب نه باور به سزاوار دانستن خود که به پاس ادای احترام به روح بلند آن سخنور سترگ است. نام نیک و ارزشمندش همواره جاودان باد.

کسب فیض از محضر استادان ارجمند و والا مقام دکتر مهری باقری استاد زبان‌شناسی و زبان‌های باستان دانشگاه تبریز (در هشتمین همایش بین‌المللی ترویج) و دکتر علی‌اشرف صادقی عضو پیوسته فرهنگستان

زبان و ادب فارسی و دکتر یدالله جلالی پندری دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه یزد و استفاده از نظرات این اندیشه‌ورزان بزرگ در ویرایش بخش‌هایی از کتاب مایه سربلندی و سرافرازی گشت. امید است بزرگوارانه پذیرای سپاس بی‌ریا و بی‌کرانه نگارنده باشند.

و در فرجام سخن، سپاس و درود بیکران نثار قلب‌های مهربان همسر و فرزندانم که شکیبایی و بردباری ایشان به اتمام رسیدن این اثر، ستودنی و همراهی و همدلی پرمهرشان وصف‌ناشدنی است.

چون کلمات جمله به بوی تو زنده‌اند ای آفتاب سایه ز ما بر مدار هم
چون آب روی لبه و گداز غرض حسن توست ای ابر لطف بر من خاکی بیار هم

فخرالسادات خامسی‌هامانه

بهار ۱۳۹۳

www.ketab.ir

مقدمه

«زبان^۱ نظامی است و قاعده بیحدده، انتزاعی و زایا» (فالک، ۱۳۸۰: ص ۲) که در طول تاریخ تحت تأثیر عوامل مختلف دستخوش تغییرات گوناگونی می‌شود و گونه‌ها و صورت‌های متفاوتی از آن خلق می‌گردد که آن‌ها را لهجه^۲ می‌نامند. «اروپاییان از یک قرن پیش تحقیق علمی درباره لهجه‌های ایرانی را آغاز کردند و بیش از هر وقت لهجه ایرانی را مورد تحقیق و مطالعه قرار داده‌اند؛ اما هنوز کار تحقیق در لهجه‌های ایرانی چنانچه باید انجام نگرفته است.» (خانلری، ۱۳۶۱: صص ۱۵۳-۱۵۲) یکی از لهجه‌های شیرین ایرانی لهجه مردم یزد است که جدا از تعریف زبان‌شناسی در این کتاب از آن به «گویش یزدی» تعبیر شده است.

یزد که خود واژه‌ای باستانی است و ریشه در «یسن» (yasn) و «یشت» (yast) به معنی «ستایش، نیایش، پرستش و ایزد» در زبان فارسی باستان دارد» (فره‌وشی، ۱۳۵۲: ص ۱) از روزگاران گذشته از «امن‌ترین شهرها و از بزرگترین نواحی ایران محسوب می‌شده است.» (سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ۱۳۵۰: ص ۳۷) پیشینه تاریخی این دیار از نقش اثرگذار آن در سرنوشت سیاسی مادیها گرفته تا جنبه اقتصادی و اجتماعی آن در دوره ساسانیان (ر.ک. همان: ص ۶۵) سبب شده تا امروزه آن را دومین شهر تاریخی جهان قلمداد نمایند. «زبان مردم یزد براساس تقسیم‌بندی زبان‌شناسان از زبان‌های مرکزی دسته باختری است» (بارشاطر، مقدمه لغت‌نامه دهخدا، ۱۳۵۸: ص ۱۸) که جز در پاره‌ای ویژگی‌های گویشی تفاوت

چندانی با فارسی رایج ندارد. به مثال زیر از یک شعر کودکانه دقت نمایید:

به گویش معیار:

گنجشکِ آشِ می‌شی لبِ بیومِ ما نشین
بارون می‌یاد خیس می‌شی می‌افتی تو حوض نقاشی

به گویش یزدی:

برغسکِ آشِ می‌شی لبِ بیونِ ما نشین
بارو می‌یاد تر می‌شی می‌یفتی تو حوض نقاشی

البته ویژگی‌های گویش‌های مختلف استان یزد یکسان نیست و تفاوت‌های آوایی بسیاری، گویش یزدی را از گویش شهرهای تابعه متمایز می‌سازد. مقایسه کاربرد این کلمات با نمونه‌های مشابه در متن جستار، سوید می‌دهد:

گویش معیار	گویش یزدی	شهرستان
رفتَم	رفتَم	مهریز
کتابش	کتابش	مبید و اردکان
سنگ	سنگ	مبید و اردکان
هست	هسته	بخ و گاریزات، بافق
پسته	فسته	بافق

این تفاوت نه تنها در آوا و تلفظ که بعضاً در کاربرد واژگان متفاوت نیز تجلی می‌یابد. به عنوان نمونه برابر نهاده‌های «مارمولک» در این مثال‌ها از گویش‌های مختلف استان یزد با رجحه است:

رب	reb	یزد
رُپ	rop	ابرکوه

۱- واژه‌ها بر اساس داده‌های گرفته از برخی فرهنگ‌های عامه مکتوب و نیز تعدادی از گویشوران این نواحی ارائه شده است. طبیعتاً اختلاف نظرهایی در این زمینه وجود دارد.

مال مالک	māl-māl-ok	ندوشن، سورک
بز مچه	bozmæčæ	مید
کلپک	kalpak	خاتم
بر دیواری	bar-divār-i	رباط پست بادام
آش ترتری	'āš-terter-i	اشکذر ^۱
اسمارک	'asmār-ok	زارچ
سوسومار	susumār	اردکان و ابرندآباد
سندورک	sondor-ok	کذاب
دوش	boz-duš	ابرکوه
شمار	šemtar	سرو علیا
بلمچک	bol-moč-ok	ساغند
کلیس کو ^۲	kalisk	بافق ^۳

موضوع مورد بحث ما در این جستار، گویش سرسبز استان یعنی گویش مردم شهرستان یزد است؛ گرچه به فراخور بحث بعضاً اشاراتی به دیگر گویش‌ها می‌شود. تاکنون چندین فرهنگ گویشی از واژگان یزدی تهیه و تدوین شده^۴ اما پژوهشی چاپ شده در زمینه بررسی این واژگان از منظر علم زبان‌شناسی و دستور زبان فارسی وجود ندارد. در این کتاب برای اولین بار به بررسی و تحلیل

۱- در برخی مناطق اشکذر آش ترتری 'āš-terter-i و «آش تی‌لی‌لی» (فرهنگ و گویش محلی اشکذر: ص ۱۳) تلفظ می‌گردد.

۲- نوعی سوسمار بزرگ.

۳- قیاس کنید با واژه پهلوی «karbunag» به معنی «مارمولک» (ر.ک. بندهشن، ۱۳۶۹: ص ۹۷) و «کرباسو» (آندراج) در متون کهن به همین معنی.

۴- برابر نهاده‌های این واژه در طبس «دیفلک difelek»؛ دیهوک طبس «کولین kulin»؛ دستگردان «کل‌پس کور kel-pas-e-kur».

۵- برای اطلاع از این فرهنگ‌ها به پیشگفتار و فهرست منابع و مآخذ همین کتاب مراجعه نمایید.

ویژگی‌های آوایی و تلفظی واژگان یزدی بر اساس ره‌یافت‌های علم زبان‌شناسی و با استناد به مثال‌های متعدّد از گویش یزدی و قیاس آن‌ها با گویش معیار پرداخته می‌شود.

«یکی از مهمترین عوامل مشخص‌کننده لهجه یا گویش، عناصر زبرزنجیری است. تفاوت لهجه یزدی با زبان معیار و لهجه تهران اغلب در زمینه آوایی، ساخت واژه‌ای و در موارد لهجه‌ای در زمینه عوامل زبرزنجیری و برخی اوقات هر دو است. مشخصه بارز گویش یزدی در موضع «تکیه»^۱ بر هجای نخستین است. در گویش یزدی ممکن است عبارتی در بافت گفتاری اهل یزد باشد که از نظر واجی و تکوازی و حوی و رن و از هیچ‌گونه تفاوتی نداشته باشد، مع‌هذا فقط عامل تغییر موضع تکیه (نسبت به زبان معیار)، همراه با موسیقی خاص آهنگ کلام، بیانگر لهجه یزدی متکلم است. در بعضی موارد مانند مصاحبه و سخنرانی خاص ممکن است از نظر کاربرد واج‌ها و تکواژها سعی در پیروی از زبان معیار و تقلید لهجه تهران داشته باشد ولی آهنگ و گفتار او آن‌چنان با شیوه گفتار وی آمیخته است که نمی‌تواند گفتار خود را از لهجه آن‌ها سازد و قصور از پیروی لهجه تهران بلافاصله گویش را غیرتهرانی معرفی خواهد کرد» (سپاس، ۱۳۸۵: ۱۱).

تأمّل در بیان جمله ساده «برات گل می‌آرم» از زبان یک فرد یزدی و یک فرد تهرانی گویای مطلب خواهد بود.

در یک نگاه کلی واژگان یزدی در مقایسه با فارسی معیار در ۳ دسته قرار می‌گیرند:

- ۱) واژه‌هایی که کاملاً با فارسی یکسان هستند؛ مانند کار، من، پا.
- ۲) واژه‌هایی که صورت آوایی آن‌ها با فارسی معیار متفاوت است؛ مانند پُسر posar (پسر)، پییر piyar (پدر)؛ گولو gulu (گلو).
- ۳) واژه‌هایی که در گویش معیار کاربرد ندارند و ظاهراً خاص گویش یزدی هستند؛ مانند کمچلی kamčæli (کفگیر)؛ مَل mol (گردن).

هدف از این جستار، بررسی تغییرات آوایی گروه دوم و نگاهی به ویژگی‌های ریشه‌شناختی گروه سوم از این واژه‌ها است. بررسی ساخت واژه‌ها و فرایندهای ساخت واژگان نیز به هر ۳ دسته از لغات

اختصاص دارد. بنابراین تبیین و تشریح اجمالی مواردی چون «فقه‌اللغة و ریشه‌شناسی و واکاوی لغوی تعدادی از واژگان گویش یزدی؛ واج‌شناسی و آواشناسی؛ فرایندهای واجی حذف، همگون‌سازی، قلب و افزایش؛ فرایندهای ساخت واژگان؛ ساخت واژه‌ها و ویژگی‌های دستوری» از مباحث این کتاب خواهد بود.

www.ketab.ir